

XALQARO EKOLOGIK TASHKILOTLAR

Buriyev Baxtiyor Saidovich

Toshkent davlat Transport Universiteti

2-bosqich talabasi

Tel: +998 93 6662328

Anotatsiya: Quyidagi maqolada bugungi kundagi atrof muhitni muhofaza etayotgan bir nechta Xalqaro ekologik tashkilotlar va ularning vazifalari haqida so'z yuritamiz.

Kalit so'zlar: ekologiya, huquq, tabiat, atrof- muhit, xalqaro, javobgarlik, muhofaza, mamlakatlar, tashkilotlar, ifloslanish.

Ekologiya huquqida atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish tamoyillari xalqaro huquqning asosiy prinsiplaridan kelib chiqadi va xalqaro ekologiya huquqiga nisbatan qo'llaniladi.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish tamoyillari asosan BMT va uning atrof muhit bo'yicha o'tkazilgan Stokgolm konferensiyasi (1972) Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy hujjatida (Xelsinki, 1975) va Umumjahon tabiat xaritasida hamda Rio-de-Janeyro konferensiyasi(1992) qarorlarida yaqqol ko'rsatib berildi.

Atrof tabiiy muhit xalqaro ekologik-huquqiy muhofazasi obekti bo'lib, bunga yerdagi butun sayyora muhiti, jahon ummoni va uning tabiiy boyliklari hisoblangan atmosfera havosi, yer atrofi kosmik fazosi, o'simlik va hayvonot dunyosi, suv boyliklari, yerning genetic fondi va shu kabilar kiradi.

Xalqaro huquqda xalqaro ekologik-huquqiy nuqtai nazardan barcha jahon tabiiy boyliklari asosan turkum jihatidan ikkiga bo'linadi:

- 1) ichki davlat (milliy) tabiiy boyliklari;
- 2) xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy boyliklar.

Xalqaro tabiiy boyliklarning ekologik muhofazasi hamda ulardan foydalanishning huquqiy ekologik holati xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinadi. Xalqaro huquqda atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish manbalari bu xalqaro hamjamiyat davlatlarning atrof-tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilishga va undan oqilona foydalanishga qaratilgan o'zaro hamkorligi faoliyatini erkin amalga oshirishdir.

Shunday ekan atrof muhitni ekologik-huquqiy muhofaza etish borasida Universal xalqaro ekologik tashkilotlarning o'rni katta.

Universal xalqaro Ekologik tashkilotlar — faoliyatiga ko'ra turli toifadagi, siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy rivojlanish yo'nalishidagi va dunyoning barcha

mintaqalaridagi davlatlarning ekologik munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan xalqaro tashkilotlari. Bularga BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari kiradi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) 1945-yilning 25-oktabridan buyon faoliyat yuritib kelayotgan eng nufuzli xalqaro davlatlararo tashkilot sanaladi, u o'z oldiga davlatlar o'rtasida tinchlik va xavfsizlikni saqlash, mustahkamlash va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadini qo'yadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish masalasi BMT Nizomidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Bosh Assambleya — BMTning eng oliy toifadagi organlaridan bo'lib, u xalqaro masalalarga doir hamma dolzarb masalalarni kun tartibiga kirgizadi. Keyingi 20—30 yil mobaynida Bosh Assambleyaning kun tartibiga ko'pincha ekologik masalalar ham kirgiziladigan bo'lib qoldi. Bosh Assambleya atrof-muhit muhofazasiga doir muammolar yuzasidan unga a'zo davlatlar va Xavfsizlik Kengashiga tegishli tavsiyalar berishga haqlidir. Shuning uchun ham Bosh Assambleya sessiyalarida yirik jamoat, davlat va siyosiy arboblarning ma'ruzasi tinglanadi va unga muvofiq xulosalar qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48, 50, 55-sessiyalarida so'zlagan nutqlarida jahon hamjamiyatining diqqat-e'tiborini Orol dengizining qurib borayotganligiga va uning oqibatida kelib chiqayotgan ekologik inqirozli holatga qaratdi. 1995-yil 18—20-sentabrda Toshkentda ushbu tashabbusga muvofiq BMT rahbarligida Orol muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya o'tkazildi.

BMTning ekologik tadbirlari uning asosiy organlari yoki yordamchi idoralari orqali amalga oshiriladi. Bosh Assambleya qoshidagi BMTning **Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi (EKOSOS)** muayyan turdagi aniq vazifalarni bajaradi. Ular toifasiga ekologik masalalar ham kiradi. Ekologik masalalar uning rahbarligi ostidagi qo'mita va komissiyalar vazifasiga yuklatilgan. Tabiiy boyliklar qo'mitasi ekologik vazifalarni bajarishda alohida o'rin tutadi. EKOSOS o'zining qo'mita va komissiyalar faoliyati natijalarini umumlashtirib Bosh Assambleyaga tavsiyanomalar beradi va konvensiyalar tayyorlaydi, o'z vakolat doirasida xalqaro ekologik konferensiyalar chaqiradi, ixtisoslashtirilgan tashkilotlar bilan birgalikda ekologik bitimlar tuzadi.

Aniq bir turdagi ekologik masalalarni **BMTning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari** olib boradi. Ixtisoslashtirilgan tashkilotlar BMT Nizomining 57-moddasiga muvofiq davlatlar o'rtasida tuzilgan bitimlar orqali tashkil etiladi va o'zlarining ta'sis hujjatlariga binoan bevosita yoki bilvosita ekologik masalalar bilan 63-moddasida ko'rsatilgan qoidalarga asoslangan holda faoliyat olib boradi. BMT qoshida faoliyat ko'rsatayotgan 16 dan ziyod ixtisoslashgan tashkilotdan quyidagilari atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir masalalar bilan bevosita shug'ullanadi.

BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi (YUNEP) 1972-yil 15-dekabrda tashkil topgan. YUNEP ning uchta bo'limi — boshqaruvchilar Kengashi, atrof-muhit muhofazasini muvofiqlashtiruvchi Kengash va atrof-muhit Jamg'armasi mavjud. Hal

qiluvchi masalalar boshqaruvchilar Kengashi tomonidan ko'rib chiqiladi va amalga oshiriladi. Uning kun tartibiga sakkiz yo'nalishdagi masalalarni hal qilish qo'yilgan:

- atrof muhit sanitariyasi, aholi punkitlarida kishilar salomatligi;
- yer va suv muhofazasi, cho'llanishning oldini olish;
- okeanlarni muhofaza etish;
- tabiat, yovvoyi hayvonlar va genetic tesurslar muhofazasi;
- energetik muammolar;
- ekologik o'quv va tegishli mutaxassislar tayyorlash.

YUNEP va ayrim rivojlangan mamlakatlar ko'magida O'zbekiston Respublikasida Biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi va 10 dan ziyod milliy ekologik qonunlar ishlab chiqildi. O'zbekistonda ekologik axborot tizimi YUNEP/GRID-ARENDAL (Norvegiya) loyihasi tayyorlandi.

O'zining ekologik funksiyalari bilan YUNEP ga yaqin bo'lgan BMT tashkilotlaridan biri (**YUNESKO**) — **madaniyat, fan va maorif masalalari bo'yicha xalqaro tashkilot**. YUNESKO 1948-yil tashkil topgan va o'z Nizomiga muvofiq u atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir quyidagi masalalarni hal qilishda faoliyat yurgazadi:

- 100 dan ortiq mamlakatlar ishtirok etadigan xalqaro ekologik dasturlarga rahbarlik qiladi. Shular qatorida O'zbekiston Respublikasida faoliyat yurgizib kelayotgan «Inson va biosfera» (MAB), Tabiat muhofazasiga doir xalqaro maorif dasturi, Xalqaro gidrologik dastur (1995-yildan buyon YUNESKO va Germaniya fan va texnologiyalar vazirligi loyihasiga binoan Orol dengizi atrofidagi yer usti va osti suvlarini baholash va modellashtirish ishlari olib borilmoqda) va hokazo;

- tabiiy ob'yektlar muhofazasini hisobga oladi va tashkil etadi. Shunga asosan Yer kurrasining turli burchaklarida biosfera qo'riqxonalari tashkil etilgan. Biosfera qo'riqxonalarini tashkil etish, ularda atrof-muhitga inson faoliyatining ta'sir qilish darajasining monitoringini olib borish YUNESKOning universal dasturi asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston hududida 1995-yildan buyon Chotqol tog'-o'rmon biosfera qo'riqxonasi xalqaro yagona biosfera qo'riqxonalar tizimida ishtirok etib kelmoqda. Ammo uning faoliyati YUNESKO dasturining 3 tabaqali tegralash bo'yicha qo'riqxonalarini tashkil qilish talabiga hanzugacha javob bermaydi. Biosfera qo'riqxonasi hududi — qo'riqxonalar, bufer (himoya) va yadro tegralariga ajratilmagan. Qo'riqxonadagi bunday tashkiliy ishlarni amalga oshirish ma'lum darajada moliyaviy qo'llab quvatlashni taqozo qiladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) eng birinchilar qatori (1946-yil)da tuzilgan BMT ning tashkiloti bo'lib, u atrof-muhitning salbiy o'zgarishi natijasida inson salomatligi holati, uni saqlash va mustahkamlashga o'z faoliyatini qaratadi. JSST quyidagi ekologik vazifalarni amalga oshiradi:

- atrof tabiiy muhitning sanitar-epidemiologik monitoringini olib borish;
- atrof-muhit holatiga qarab kishilarda kasalliklarning kelib chiqishi va tarqalishi bo'yicha ma'lumotlar to'plash hamda ularni umumlashtirish;
- atrof-muhitning sanitar-gigeynik ekspertizasini olib borish va uning sifatiga baho berish;
- shaharlarda inson salomatligi masalalarini tadqiq qilish;
- rekreatsion tabiiy mintaqalar va ularda aholining hordiq chiqarish chora-tadbirlarini olib boorish.

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) 1945-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi Rim shahrida. FAOning ekologik faoliyati xalqaro tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish orqali Yer yuzida ortib borayotgan aholini oziq-ovqatga bo'lgan talabini qondirish. FAOning sa'y-harakati orqali «Dunyo tuproq kartasi» tuzilgan. «Umumjahon tuproq kartasi» qabul qilingan, aholini joylashtirish, oziq-ovqat muammolari, saholanishga qarshi kurash, suv resurslarini tejash va ulardan oqilona foydalanish mavzusidagi bir qator xalqaro anjumanlar o'tkazilmoqda.

Hukumatlararo dengiz kengashi tashkiloti (HDK) 1948-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi London shahrida. HDK dunyo okeani va dengizlarda suv transportidan foydalanishning ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlab berishda faol ishtirok etmoqda hamda ularning ifloslanishiga qarshi kurash bo'yicha bir qator konvensiyalar ishlab chiqqan. Bu tashkilot o'z tarkibiga 100 dan ziyod mamlakatlarni birlashtirib, dengiz suvlari muhofazasiga doir asosiy xalqaro prinsiplarni o'rnatadi va uning siyosatini olib boradi.

Jahon meteorologik tashkiloti (JMT) 1947-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi Jeneva shahrida. JMTning maqsadi insonlarning xo'jalik faoliyatini planetamiz iqlimiga ta'sir ko'rsatish darajasini tadqiq qiladi va ularga oid materiallar to'playdi. U atrof-muhitning global monitoring tizimi (AMGMT) bo'yicha JMT, JSST, FAO, YUNESKO tashkilotlari bilan hamkorlikda faoliyat yurgizadi. Bu tizimni YUNEP tashkiloti muvofiqlashtirib turadi.

AMGMT harakatdagi 5 dasturni muvofiqlashtirib turadi:

- atmosfera havosi holatining monitoring;
- ifloslanuvchi moddalarni uzoq masofaga ko'chirish;
- inson salomatligi ;
- dunyo okeanlari;
- quriqlikdagi resurslarni tiklash.

O'zbekiston Respublikasi AMGMT dasturi bo'yicha tuzilgan «Iqlimning o'zgarishi to'g'risida»gi konvensiyaga 1993-yildan boshlab a'zo. Hozirgi kunda ushbu Konvensiyani 59 mamlakat ratifikatsiya qilgan. 1996-yil 12—14-noyabrda Toshkent shahrida o'tkazilgan ushbu Konvensiya bo'yicha seminar yig'ilishida quyidagi masalalarni ko'rib chiqadi:

- iqlimning o'zgarishi to'g'risidagi Konvensiya bilan Markaziy Osiyo davlatlari va nodavlat tashkilotlarni tanishtirish;

- Konvensiyaga qo'shilmagan davlatlarni jalb qilish;

- Markaziy Osiyo davlatlariga BMT, xususan, YUNEP ning yordam ko'rsatish yo'llarini aniqlash;

- O'zboshgidromet va boshqa gidrometrologik xizmatlardan arid (quruq) iqlim sharoitida iqlimga sanoat ta'sirini aniqlash metodikalarini takomillashtirish.

BMTning **Tabiiy ofatlarni bartaraf etishga yordam ko'rsatish bo'yicha byurosi (YUNDRO)** turli davlatlar va tashkilotlarga tabiiy ofat natijasida yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatida yordam ko'rsatishni tashkillashtiradi va olib boradi. Byuro Yer yuzida sodir bo'layotgan tabiiy ofatlar bo'yicha ma'lumotlar bankiga va har bir salbiy ekologik jarayonning oldini olishning aniq tadbirlarini qo'llash tavsiyanomalariga ega.

1948-yilda tashkil topgan **Tabiat va tabiiy resurslarni muhofazalashning xalqaro ittifoqi (TMXI)** nodavlat tashkiloti bo'lib, u 100 dan ziyod davlat va 500 dan ziyod nodavlat tashkilotlarni a'zo qilib olgan. TMXIning asosiy vazifasi unga a'zo bo'lib kirgan mamlakatlar va ularda faoliyat yurgizayotgan tashkilot, birlashma, uyushma va fuqarolarning ekologiya sohasida hamkorligini yanada rivojlantirishdir.

TMXI tashkiloti quyidagi masalalar bo'yicha faoliyat yurgizadi:

- tabiiy o'simlik va hayvonot dunyosi hamda ekotizmlarni saqlab qolish;

- noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosi turlarini hamda tabiiy yodgorliklarni saqlab qolish;

- qo'riqxonalar, rezervatsiya, milliy bog'larni tashkil qilish;

- ekologik o'quvni tashkillashtirish.

TMXI tashabbusi bilan Yer yuzasida noyob, yo'q bo'lib ketayotgan yoki yo'qolish xavfida bo'lgan o'simlik va hayvon turlari bo'yicha «Xalqaro Qizil kitob» tuzilgan va unga doimo qo'shimchalar kiritilib boriladi. «Tabiatni muhofaza qilishning Butunjahon strategiyasi» dasturi ishlab chiqilgan va bunga asosan O'zbekistonda «Biologik xilma-xillikni saqlab qolishning milliy strategiyasi va xarakterlar rejasi ishlab chiqilgan.

Atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik (MAGATE) — 1957-yilda tashkil etilgan davlatlararo tashkilotdir. Agentlikning Nizomiga binoan, uning maqsadi atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanishga erishishga ko'maklashish va uni nazorat qilish. MAGATE 34 ta mamlakat nomidan qatnashadigan boshqaruvchilar Kengashi orqali quyidagi ekologik masalalarni ko'rib chiqadi:

- atom elektrostansiyalarni qurish va ishlatish qoidalarini ishlab chiqish;

- ishlab chiqarish yoki loyihadagi atom elektrostansiyalarning ekologik xavfsizligini ekspertiza qilish;

- atom qurilmalari va materiallarini atrof-muhitga ta'sirini baholash;
- radiatsion xavfsizlik me'yorlarini belgilash;
- turli atom qurollarini sinash, unga tayyorlash yoki laboratoriya sinovlarini o'tkazish bo'yicha monitoringni olib borish.

MAGATE talabiga itoat etmaslik BMT Bosh Assambleyasi Xavfsizlik Kengashi qaroriga binoan Iroq va Eronga nisbatan qo'llanilgan yoki qo'llanilayotgan siyosiy va iqtisodiy sanksiyalar orqali qarshi kurash chorasini tatbiq etishi mumkin.

Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilishda mintaqaviy (regional) tashkilotlarning ahamiyati juda katta. Chunki ular har bir mintaqaning aniq ekologik holatini, millatlarning azaliy yaqinligini, ekologik inqirozlarning bir-biriga juda tezlik bilan ta'sir qilishini hamda ularning diniy, ma'rifiy va madaniy yaqinligini inobatga oladi.

Regional tashkilotlarga Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), Arab davlatlari ligasi (ADL), Afrika birligi tashkiloti (ABT), Amerika davlatlari tashkiloti (ADT), Janubi- Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Davlatlararo ekologik Kengash (DEK), Orol dengizi havzasi muammolari bo'yicha Kengash va shu kabi mintaqaviy tashkilotlar kiradi.

OBSEga barcha Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada va MDH davlatlari a'zodirlar. Ushbu nufuzli regional tashkilot 1972-1975-yillarda Xelsinki shahrida bo'lib o'tgan uch bosqichli uchrashuvlar va muzokaralar natijasida 1975-yil 1-avgustdan faoliyat yurgiza boshlagan. OBSEning maqsadlaridan biri unga a'zo mamlakatlar doirasidagi hududlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va bu sohada ular o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish. Xelsinkida imzolangan Yakuniy hujjatga muvofiq har qanday global masalalar bo'yicha uning qoidalarini bajarishni nazoratlash va muhokama qilish maqsadida uchrashuvlar o'tkazilib turiladi.

1995-yil 10—14-noyabrda Toshkent — Urgench shaharlarida OBSE ning atrof-muhitni tiklash bo'yicha seminari bo'lib o'tdi. Seminarda BMTning YUNEP, PROON, JSST, MAGATE, MDH, Jahon banki hamda OBSEga a'zo 20 ta mamlakat, jumladan, O'zbekiston ham qatnashdi. Seminar qarorida Markaziy Osiyo respublikalarida inson huquqlarining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsizlikni to'laqonli ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadbirlar belgilanib olindi.

Arab davlatlari ligasi (ADL) 1945-yilda tashkil qilingan bo'lib, 21 ta arab mamlakatlari va Falastin Ozodlik tashkilotining tabiiy resurslaridan (ayniqsa neftdan) kelishgan holda foydalanish va sog'liqni saqlashning ekologik masalalarini ko'rib chiqadi.

Afrika birligi tashkiloti (ABT) 1963-yilda Addis-Abebada bo'lib o'tgan konferensiyada tashkil etilgan. Ushbu regional tashkilot 50 dan ziyod Afrika qit'asidagi mamlakatlarni ijtimoiy, iqtisodiy, ma'rifiy, madaniy, harbiy masalalarda birlashtirib turadi. ABT da ekologik muammolardan hayvonot va o'simlik dunyosining

xilma-xilligini saqlab qolish bo'yicha milliy bog'lar tashkillashtirish va ularni muhofaza qilishning yagona rejasi ishlab chiqilgan.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1947-yili Rio-de-Janeyroda tashkil topgan bo'lib, unga 27ta Lotin Amerikasi davlatlari va AQSH a'zo. ADT tarkibida atrof-muhit muhofazasiga doir ixtisoslashgan tashkilot mavjud bo'lib, uning asosiy maqsadi Amerika qit'asidagi biologik xilma-xillikni saqlashdir.

Davlatlararo ekologik kengash (DEK) 1992-yil 8-fevralda mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) rahbarlarining Moskvada bo'lib o'tgan kengashida tasdiqlangan. O'zbekiston uning to'la huquqli a'zosi sifatida sobiq Ittifoq mamlakatlari bilan atrof-muhitni muhofaza qilishni kelishib olgan. DEK muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarini ko'zlab faoliyat yurgizadi.

DEK ga a'zo 10 davlat rahbarlari tomonidan imzolangan Kelishuvga muvofiq (1-modda) uning a'zolari o'z hududlari uchun atrof-muhitni muhofaza qilish dasturlarini ishlab chiqadilar va shu asosda huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy zamin yaratadilar hamda o'zaro hamkorlik qiladilar.

1993-yil mart oyida Qozog'istonning Qizilo'rda shahrida bo'lib o'tgan Markaziy Osiyodagi besh davlatning Oliy darajadagi uchrashuvida **Orol dengizi muammolari bo'yicha Davlatlararo Kengash** va uning Ijroiya qo'mitasi hamda Orolni qutqarish Xalqaro fondi tashkil etildi. 1994-yil Nukus, 1995-yil Tashhovuz va 1997-yil Almati shahrida BMTning ishtirokida bo'lib o'tgan uchrashuvlarda Nukus va Almati deklaratsiyalari qabul qilindi. Ushbu uchrashuvlarda Markaziy Osiyo davlatlari va xalqaro tashkilotlarning Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish rejalari ishlab chiqildi. Kengashning taklifi va BMTning homiyligida 1998-yilni atrof-muhitni muhofaza qilish yili deb e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning taklifiga binoan Markaziy Osiyo mintaqasi — ekologik va yadroviy xavfsizlik mintaqasi deb e'lon qilindi va bu region yadro qurolidan xoli tegra hisoblaniladigan bo'ldi.

Xalqaro ekologik javobgarlik.

Xalqaro huquq sub'yektlarining ekologik javobgarligi zararli yoki xilof harakatlari, ularning o'z iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy, texnologik, rekratsion va shu kabi xo'jalik faoliyatlari natijasida kelib chiqadigan atrof-muhit muhofazasiga zid bo'lgan harakat yoki harakatsizlikdir.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik — xalqaro ekologik ob'yektlardan universal, regional va ikki davlat o'rtasida belgilangan xalqaro-huquqiy me'yorlardan oshirib foydalanish yoki ularni buzish orqali atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplash orqali kelib chiqadigan va xalqaro huquq sub'yektlariga qo'llaniladigan noqulay moddiy va siyosiy sharoitlarning majburiy kechinmasi yoki ularning yuridik jazoga tortilishi.

Yuridik javobgarlikning noqulay moddiy kechinmasi yoki moddiy javobgarligi deganda biz ekologik ziyon ko'rgan davlatlarga yoki davlatlar yuridiksiyasida bo'lmagan ekologik ob'yektlarga (xalqaro ekologik tashkilotlar orqali) yetkazilgan zararni moliyaviy (reparatsiya), natural holda (restitutsiya) yoki almashtirish (substitutsiya) orqali qoplashni tushunamiz.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikning moddiy qoplanishining «restoratsiya» usulini, ya'ni muayyan tabiiy ob'yektni yoki moddiy ob'yektni huquqbuzar sub'yekt tomonidan to'liq tiklab berish sanksiyasini qo'llash ham mumkin. Masalan, tuproq unumdorligini tiklash, suvni tozalab berish yoki eroziya oqibatida buzilgan binoni xalqaro huquq sub'yekti tomonidan tiklab berilishi.

Milliy ekologik javobgarlikdan xalqaro ekologik javobgarlikning asosiy farqi ularda qo'llaniladigan sanksiyalardadir. Xalqaro huquq sub'yektlarini ozodlikdan mahrum qilish, kam ish haqi to'lanadigan vazifaga tushirib qo'yish, mol-mulkini musodara qilish, ma'muriy jazoga tortish imkoniyati bo'lmaganligi uchun ham jazo sanksiyalarining o'zgacha turlarini qo'llashni taqozo qiladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikda aybdorlarga nisbatan noqulay siyosiy kechinmalarni qo'llash sanksiyasi ham mavjud. Jazo turi xalqaro tashkilotlar yoki ularning sudlov organlarining qarorlariga muvofiq amalga oshiriladi. Aybdor deb topilgan xalqaro sub'yekt xalqaro tashkilotlar safidan chiqariladi yoki ularga nisbatan turli ko'rinishdagi yoki shakldagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, harbiy, ekologik «boykot» e'lon qilinadi. Bunga yaqqol misol qilib BMTning Iroq Respublikasiga nisbatan bir necha yil mobaynida qo'llanilgan iqtisodiy «boykot»ini olsak bo'ladi. 2000-yil fevral oyida Rossiya Federatsiyasiga qarashli «Volga-Don» mazut tashuvchi daryo kemasi Bosfor bo'g'ozida Iroq xom ashyosini olib ketayotganda ushlendi va yoqilg'i konfiskatsiya qilindi hamda kema qarashli kompaniyaga katta jarima solindi. Iroq Respublikasi urushni targ'ib qilish va yadro qurolini yaratish orqali tabiatga va inson hayotiga tajovuz qilayotgan harakatlari uchun u xalqaro Gaaga sudi qarori bilan siyosiy sanksiyaga tortildi. Ammo yurisprudensiyada qo'llaniladigan asosiy prinsiplardan biri «Huquqbuzarliklar uchun jazoning muqarrarligi» xalqaro-ekologik javobgarlikda hanuzgacha to'lig'icha qo'llanilmayapti, desak to'g'ri bo'ladi.

Eng nufuzli xalqaro sudlov organi — **BMT ning xalqaro Gaaga sudi** 1945-yil BMT bilan bir vaqtda faoliyat yurgiza boshladi. Sudyalar Bosh Assambleya tomonidan 5 yil muddatga saylanadilar. BMT Nizomining 99-moddasiga binoan Gaaga sudi Xavfsizlik Kengashiga, xalqaro ekologik masalalar, jumladan, ekologik xavfsizlikni saqlashga doir har qanday masalalarni ko'rib chiqish uchun takliflar kiritish huquqiga ega.

Xalqaro ekspertlarning ma'lumotlariga ko'ra Yer kurrasida davlatlar yoki transkontinental kompaniyalar tomonidan sodir etilayotgan ekologik

huquqbuzarliklarning bor-yo'g'i 7—8 foizi xalqaro sudlov organlari tomonidan ko'rib chiqilmoqda. Vaholanki, ularning hammasi ham yetarlicha javobgarlikka tortilmayaptilar, natijada atrof-muhitga yetkazilayotgan zararni qoplash uzoq muddatga cho'zilib ketmoqda.

Gaaga sudidan tashqari bir qancha regional va subregional toifadagi xalqaro sudlar mavjud. Ular 200 dan ziyod ikki va ko'p tomonlama imzolangan shartnoma va kelishuvlar bo'yicha xalqaro ekologik javobgarlik sanksiyalarini qo'llashlari mumkin. Bunda davlatlar o'zlarining milliy qonun me'yorlarini yoki xalqaro tashkilotlarning Nizomlarini «ro'kach» qilib ko'rsatishlari aslo inobatga olinmasligi kerak. Chunki, xalqaro ekologiya huquqi prinsipiga binoan atrof-muhitni muhofaza qilishda xalqaro huquqiy-me'yoriy normalar milliy normalarga nisbatan ustuvorlikka egadir. Undan tashqari, xalqaro shartnoma va kelishuvlarda ekologik-huquqiy javobgarlik ko'pincha inobatga olinmaydi, agar olingan bo'lsa ham davlatlarning u yoki bu tabiiy ob'yektlari muhofazasiga qaratilgan, xolos. Shuning uchun ham xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik me'yorlari birlamchi me'yorlar toifasiga kiritilmaydi va huquqbuzarlarni yuridik javobgarlikka tortish uchun yetarli asos bo'la olmaydi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Ekologiya huquqi darslik (J.T.Xolmominov, N.B.Shoimov, O.A.Kamolov)
2. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-287486-1.html?page=19>
3. <http://uz.denemetr.com/docs/768/index-287486-1.html>